

DİNİ İÇERİKLİ EKONOMİK BİR KAVRAM: HUMS
(İslâm Öncesi Mekke'nin Ticari İlişkileri Yönüyle)

Ünal KILIÇ*

Anahtar kelimeler: *Humus, Hac, İslâm Tarihi, Ahmâs, Cahiliyye, dini inanç, ekonomi*

Özet:

Fil Vakası'ndan sonra Arap yarımadasında itibarları artan Mekkeliler, bu durumdan yararlanmak için Humus'u oluşturdular. Daha ziyade dini içerikte olduğu görünen Humus kavramı ile Mekkeliler, özellikle hac vasıtasıyla maddi ve manevi menfaatler elde etmeye çalıştılar. İnsanları humuslu veya humuslu olmayan diye iki sınıfa ayırdılar. Humuslu olmayanları ikinci sınıf muamelesine tabi tuttular. Bu durum İslâm'ın bölgede söz sahibi olmasına kadar devam etti. Humusu oluşturanlar, dini gerekçelerle bunu yaptıklarını söyledilerse de aslında onların maksadı, siyasi ve ekonomik idi.

An Economic oncept with Religious Content "Khums"

Key words: Khums, Hadj, History of islam, Ahmâs, jahiliyya, economy.

Abstract

The Maccan people, whose esteem increased after the incident of Elephant, formed Khumus to benefit from this situation. They tried to gain material and ideal interest with the concept of khumus especially through pilgrimage. They seperated people into two groups with or without khumus, and then treated those without khumus as the secondary class of the society. This state continued until Islam dominated the area. The main aim of those who formed khumus was politic and economic although they said that they did it for the sake of the religion.

Mekkelilerin, İslâm öncesi yaşantılarının ayrıntılı bir şekilde ortaya konulması, onların İslâm karşısındaki tavırlarının anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. İslâm Tarih yazarları ve araştırmacıları bu doğrultuda pek çok çalışma yapmışlardır. Mekkeli müşrik Arapların İslâm öncesi dini yaşantıları, ticari ilişkileri ve sosyal yapıları pek çok ilmi araştırmaya konu olmuştur. Bu araştırmalar, Mekkelilerin İslâm Dini karşısında takındıkları tavırların daha iyi analiz edilmesine katkı sağlamıştır.

---

* Yrd. Doç. Dr. Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. İslâm Tarihi Öğrt. Üyesi.

76 dini içerikli ekonomik bir kavram: humus

Kureyş kabilesinin Mekke şehri ve İslâm Dini açısından önemli bir yeri vardır. Zira Kureyş, İslâm'ın geldiği günlerde Mekke şehrinin en önemli kabilesi ve yeni dinin ilk muhataplarıydı. İslâm Dinini yaymakla görevlendirilen Hz. Muhammed'in de bu kabileye mensup olması, söz konusu grubun önemini artırmaktadır.

Genel anlamda Mekkelilerin, özel mana da ise Kureyşlilerin dini ve ticari ilişkilerinin anlaşılması bakımından önemli olduğunu düşündüğümüz "Hums" kavramının ayrıntılı bir şekilde ortaya konulması, bu grupların İslâm öncesi ve sonrası tarihlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Hac ve ticaret Kureyş kabilesinin tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hem hacla hem de ticaretle ilişkili olduğunu düşündüğümüz Hums kavramının daha iyi anlaşılması bakımından Kureyş'in İslâm öncesi hac ibadeti ve ticari ilişkileri hakkında bilgi verilmesi önem arz etmektedir.

A-KUREYŞLİLER AÇISINDAN HAC VE TİCARET

Mekkeliler, şehirlerinin coğrafi özellikleri sebebiyle yaşamlarını devam ettirebilmek için ticarete yönelmişlerdir. Mekke'nin Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında kavşak noktada yer alan Arap yarımadasının merkezinde olması, ona bir takım avantajlar kazandırmıştır.¹ Bu üç kıta arasında gerçekleşen ticari münasebetler, mal alım ve satımı Hicaz'ın diğer şehirlerine nisbetle daha ziyade Mekke'de gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Mekkeliler şehirlerinin bu konumundan ticaret yaparak veya başkaları tarafından gerçekleştirilen ticari ilişkileri düzenleyerek istifade etmeye çalışmışlardır.²

Mekkelilerin ticarete yönelmesinde Mekke'nin coğrafi konumu yanında toprak yapısı ve bitki örtüsü yönünden ziraat³ ve hayvancılık yapmaya uygun olmaması da etkili olmuştur.⁴ Ortaçağ boyunca en yaygın geçim vasıtalarından olan ziraat ve hayvancılık bu bölgede aşırı derecedeki sıcaklık ve su yetersizliği nedeniyle yapılamıyordu. Bu durumda bölge insanları için başka geçim vasıtalarına yönelmekten başka çare kalmıyordu. Dolayısıyla Mekkelilerin ticarete yönelmeleri doğal şartların bir sonucu olarak yaşamlarını devam ettirmeleri için hayati öneme sahipti.

Yukarıdaki sebeplerle Mekkeliler, çok eski dönemlerden itibaren ticaret yapmaya başladılar. Onların ticaret yapmalarını kolaylaştıracak bir takım avantajlara sahip oldukları da söylenebilir. Hicaz ve yarımada'nın diğer bölgelerinde yaşayanlarca kutsal sayılan ve çok eski dönemlerden beri hürmet gösterilen kutsal mekanların burada bulunması da Mekke'nin sevilmesine ve uğrak yeri olmasına yol açtı.

¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc., Salih Tuğ, İstanbul 1990, I, 18-19; H. İbrahim Hasan, *Siyasi -Dini -Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc., İsmail Yiğit- Sadrettin Gümüş, İstanbul 1991, I, 83; Ahmet Önkıl, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Konya 1989, s.87 vd.; M.Ali Kapar, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, İstanbul 1993, s.94-97; İbrahim Sarıçam, "*Hz. Muhammed'in Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam*", *Diyanet İlmî Dergi-Peygamberimiz Hz. Muhammed (Özel Sayı)*, Ankara 2000, s.1.

² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 24-25; H. İbrahim, I, 83.

³ bkz., İbrahim 14/37.

⁴ Leon Caetani, *İslâm Tarihi*, trc., H. Cahit (Yalçın), İstanbul 1924, I, 257; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 56; Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1957, s.141; Kapar, s.94.

Kureyş'in atası olan Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edilen Kâbe (Beytullah), yapıldığı andan itibaren bölgede yaşayan insanların ziyaretine mazhar oldu.⁵ Bu iki peygamberden sonra gelen diğer peygamberler ve ümmetleri de Kâbe'yi ziyaret ettiler.⁶

Belli bir dönem şanına layık bir şekilde ziyaret edilen Kâbe, Huzâa'ya mensup Yemenli putperest kabilelerin yaklaşık olarak beş asır süren Mekke hakimiyetleri döneminde de saygınlığını korudu. Bu dönem içerisinde de Kâbe ve Mekke, bölge insanları tarafından itibar görüp, ziyaret (hac) edildi.

Mekke, Kâbe, Hac ve Kureyş açısından Kusay b. Kilâb isminin önemli bir yeri vardır. Hz. Peygamber'in beşinci batından dedesi olan Kusay, Mekke'nin ikinci sınıf vatandaşları olarak görülen ve daha ziyade şehrin kenar semtlerinde oturan dağınık ve güçsüz haldeki Kureyşlileri bir araya getirdi.⁷

Kusay, Mekke'ye topladığı kavmini bir iskana da tabi tuttu.⁸ O, Kureyş kabilesini Mekke'de iskana tabi tutarken bir plan dahilinde hareket etti. Kureyş'in zenginlerini, soylularını ve yakın akrabalarını Mekke'nin en merkezi yerine yerleştirirken, zenginlik ve statü bakımından daha geride olan kabileleri ise Mekke vadisinin dışına yerleştirdi.⁹ Mağlup Huzâalılarını ise şehirden uzaklaştırdı ve onların civar bölgelerde oturmalarına izin verdi.¹⁰

Kusay ile yeni bir dönemin kapısını aralayan Kureyş kabilesinin refah seviyesi hızla iyileşmeye başladı. Mekkelilerin refah seviyesinin artması bakımından onların bir araya gelerek güç birliğine varmalarıyla oluşan siyasi birliktelik tek başına yeterli değildi. Dolayısıyla Mekkelilerin kalıcı ve daha bol ekonomik imkanlara kavuşturulması gerekiyordu. Bu maksatla bazı tedbirlerin alındığı görülmektedir. Haccetmek üzere kutsal mekanlara gelen insanların ticaret yapmasını kolaylaştıracak, Mekke ahalisinin ticari ilişkiler içerisine girmesini daha da önemlisi ticaretin önündeki engelleri kaldıracak bir takım düzenlemelere gidildiği görülmektedir. Söz konusu düzenlemelerden birisi de Hums'tur. Ancak Hums'un oluşturulmasından önce de bazı kurumların oluşturulduğu ve ticari faaliyetlerin yoğun ve düzenli olarak, özellikle de Kureyşlilerin lehine olmak üzere sürdürülebilmesi için gayret gösterildiği söylenebilir.

Mekke'de ticaretin düzenlenmesi, Kureyş'in gerçekleştireceği ticaretin kârlı hale getirilebilmesi için oluşturulan kurumlardan bazıları hakkında verilecek olan bilgi, söz konusu kurumlardan birisi olan Hums'un da anlaşılabilmesi için faydalı olacaktır.

1-Dâru'n-Nedve'nin Kurulması

⁵ Bakara 2/127; Hacc 22/27-29.

⁶ Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1413/1993, VI, 350-351; Abdülkerim Özaydın, "Hac", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 386.

⁷ Dağınık haldeki Kureyşlileri bir araya getirmesinden dolayı ona "el-Mücemmi" (birleştirici) lakabı verildi. Bkz., Abdülmelik İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebî*, thk., M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1401/1980, I, 137; Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut trz, I, 70-71; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk., Komisyon, Beyrut trz., II, 16.

⁸ Kusay'ın yapmış olduğu diğer icraatlar için bkz. İbn Hişam, I, 135-139; İbn Sa'd, I, 69-70; Taberî, II, 16-19; İbn Kesir, Ebu'l-Fida el-Hâfız, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk., A. Ebû Müslim- A.Necib Adva, Beyrut trz., II, 192-196.

⁹ İbn Sa'd, I, 69-70; Ebû Yâkub el-Yâ'kûbî, *Tarihu'l-Y'akubî*, thk., Abdülemir Mühenna, Beyrut 1413/1993, I, 240.

¹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 32.

78 *dini içerikli ekonomik bir kavram: humus*

Kureyş'in ekonomik çıkarlarına hizmet eden ve özellikle bunun için kurulduğu anlaşılan müesseselerden birisi Dâru'n-Nedve'dir. Aslen Mekke Şehir Devleti senatosu veya meclisi konumunda olmakla beraber ekonomik icraatı itibarıyla günümüzdeki devlet planlama teşkilatı veya ticaret odalarının icra ettiği bazı fonksiyonları yerine getiren bu müessese, Mekke Şehir Devleti'nin ticari aristokrasisinin meşveret merkezi konumunda idi. Kureyş'in ticari dehaları burada toplanıp kervan ticaretiyle ilgili meseleleri görüşür ve durum değerlendirmesinde bulunarak, alternatifleri gözden geçirirdi.¹¹ İhtimaller tartışılmaksızın hiçbir kervan ya da kabile sefere gönderilmezdi.¹²

Kusay'ın hakimiyeti altında Mekke'nin refah seviyesi yükseldi, idare yeni baştan kuruldu; Kusay, umuma açık müzakerelerin yapılması için 'Dâru'n-Nedve'yi kurdu. 40 yaşını aşan her vatandaş buraya gelip şehirle ilgili işlerin müzakeresi hususunda fikrini söyleyebilirdi.¹³ Kusay, Dâru'n-Nedve'yi inşa etmekle kalmadı, burasının çok çeşitli fonksiyonlar icra edebilmesi için de bir takım düzenlemeler yaptı.¹⁴ Özellikle zengin ve tecrübeli tâcirlerin iştirak ettiği Dâru'n-Nedve'de, ticaretin düzenli ve verimli yapılabilmesi için gerekli düzenlemelerin yapıldığı, dolayısıyla da ticarete bağımlı olan Mekke ekonomisine bir hayli katkı sağlanıldığı söylenebilir. Ticaretle sürekli iç içe olan Mekkelilerin, özellikle de zenginler topluluğunun Daru'n-Nedve'de ticaretle ilgili hususları müzakere ettiklerini söylemek zor olmayacaktır.

2-Kâbe İle İlgili Görevlerin Oluşturulması

Kusay, Kâbe ile ilgili görevlerde de bir takım düzenlemelere gitti. Söz konusu görevlerin düzenli bir şekilde yapılması için tedbirler aldı.

Kusay'ın bu dönemde gerek Mekke'nin yönetimi gerekse Kâbe ile ilgili hizmetlerin yerine getirilmesi hususunda aldığı tedbirlerin kısa zamanda sonuç verdiği görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bütün bu faaliyetler sebebiyle Kusay'ın Mekke'deki otoritesi güçlendi ve mensubu bulunduğu Kureyş kabilesi de şehrin en güçlü kabilelerinden biri haline geldi. Onun Mekke'deki riyâsetini simgeleyen Dâru'n-Nedve Reisliği, Livâ, Hicâbe, Sikâye ve Rifâde görevi gibi önemli görevleri vardı. Kusay'ın ölümünden sonra bu görevler, oğullarından Abduddâr'a devredildi.¹⁵

Kusay tarafından ihdas edilen bu görevlerden özellikle hacıların doyurulması (Rifâde) ve su ihtiyaçlarının giderilmesi (Sikâye), dini olmanın yanında Kureyş ve Kusay'ın siyasi ve ticari menfaatlerine de hizmet etmiştir. Zira uzak diyarlardan hacetmek üzere Mekke'ye gelenler, bahsi geçen görevleri üstlenenler tarafından kendilerine verilecek hizmetler neticesinde açlık ve

¹¹ Cengiz Kallek, "Mekke İktisadıyla İlgili Müesseseler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 1994, III, 413.

¹² İbn Sa'd, I, 70.

¹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 32

¹⁴ Burada yapılan işler hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, I, 136-137; İbn Sa'd, I, 70-72; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 32; T.H. Weir, "Dârünnedve", *İA*, İstanbul 1945, III, 492; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşîmî İlişkileri, İslâm Öncesinden Abbâsîler'e Kadar*, Ankara 1997, s.48; Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara 2003, s.227-231.

¹⁵ İbn Hişam, I, 141-142; İbn Sa'd, I, 73.

susuzluk endişesi çekmeden kolayca Mekke'ye gelmeyi göze alacaklardı. Bunların hac boyunca yapacakları alım satımlar, harcamalar, bölge insanlarına verecekleri hediyeler vs. ise Mekke ekonomisinin canlanmasına katkı sağlamaktaydı.

Hacılara ve Mekke'nin yerli halkından fakir olanlara sunulacak bu hizmetlerle, hem şehrin ekonomi piyasası canlanmış hem de Kureyşlilerin söz konusu hizmetler sebebiyle saygınlığı ve otoritesi de artmış olacaktı. Bu kadar çok faydaları olan hizmetlerin yerine getirilmesi zor bir işti ve Kusay'ın tek başına bunların üstesinden gelmesi imkansızdı. Kusay, bu hizmetlerin yerine getirilmesiyle oluşacak şerefin sadece kendisine değil, tüm Kureyş'e ait olması için onların da bu hizmetlerin yerine getirilmesi için gereken harcamaların toplanacağı fona iştirakini sağladı.¹⁶ Böylece bütün Mekke halkı şehirlerine gelecek hacılar vasıtasıyla elde edilecek olan ticari canlanma için seferber oldu.¹⁷

3-İlâf İle Elde Edilen Ticari İmtiyazlar

Kur'an'da 'Kureyş' veya 'el-İlâf' isimli surede¹⁸ gayet veciz ve önemiyle mütenasip bir surette yerini alan 'İlâf': ahid, antlaşma ve talebe binaen verilen beraat demek olup¹⁹ hassaten Mekke asilleri ile komşu devletlerin başkanları arasında akdedilen antlaşmaları ifade etmektedir.²⁰

Haşim b. Abdimenaf ve kardeşlerinin teşebbüslerinden önce Mekkeliler ticaretle geçimlerini teminde içe kapalı bir pozisyon izliyorlardı. Ticaretlerindeki en önemli unsur, özellikle haram aylarda Mekke'ye hac veya ticaret için gelen yabancılarıydı. Mekke dışından gelen yabancıların sattıkları mallar alınıyor ve daha sonraki dönemlerde bunlar peyder pey satılıyordu. Mekke'de üretilen az sayıdaki mamul istisna edildiğinde ticaretlerinin tamamen dışarıdan Mekke'ye gelen yabancılarla bağımlı olduğu söylenebilir. Böylesi bir ticaret onların Mekke'nin dar çevresine sıkışmalarına; Mekke'nin coğrafi ve dini konumuyla mütenasip bir ticari hayattan uzak kalmaları²¹ anlamına geliyordu.

Hem Mekke'nin coğrafi konumundan hem de Kureyş'in bölge ülkeleri ve kabileleri üzerindeki saygınlığından istifade etmek için ticari ilişkilerin dar çerçeveden, sadece Mekke ile sınırlı kalmaktan kurtarılması için gerekli ilk adım Peygamberimizin dedelerinden Hâşim b. Abdumenaf ve kardeşleri tarafından

¹⁶ İbn Hişam, I, 141-142; İbn Sa'd, I, 73; Taberî, II, 19. Rifâde ve Sikâye görevinin sürdürülebilmesi için halktan toplanan vergilere daha sonraki dönemlerde bazı zenginlerin bu görevleri üstlenmesi üzerine son verildiği hususunda geniş bilgi için bkz., Abdülkerim Özyadın, "Hac", *DİA*, XIV, 387.

¹⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 861.

¹⁸ Kureyş 106/1-4.

¹⁹ Mekke'de üretilen ve tüm Arabistan'da meşhur olan deri mamulleri burada zikrolunmalıdır. İbn Sa'd, I, 78. İlâf'ın ifade ettiği anlamla ilgili geniş bilgi için bkz., Muhammed Hamidullah, "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1961, sayı: IX, 213-221; a.mlf., "İlâf", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 63; Kallek, s.404.

²⁰ Kallek, s.406.

²¹ Muhammed b. Habîb, *Kitabu'l-Munammak fî Ahbâri Kureyş*, thk., Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut 1405/1985, s.42-43; a.mlf., *Kitabu'l-Muhabber*, Beyrut trz., s.162; Hamidullah, "İlâf", *DİA*, XXII, 63; Caetani, I, 257; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, trc., R. Ayas-A. Yüksel, Ankara 1986, s. 36-37

atıldı. Hâşim ve kardeşleri, bölgelerinde bulunan kabileler ve ülkelere seyahatler düzenleyerek serbest ticaret yapabilmek için antlaşmalar yaptılar.²²

Îlâf sonucu yapılan antlaşmalarla Kureyşliler, senenin dört mevsiminde mal alım ve satımı için diledikleri ülkelere tekrar izin almaksızın gidip gelebilme imtiyazını elde ettiler. Buna karşılık da onlara serbest ticaret izni veren kabile ve ülkelerin mallarını komisyon almadan satarak elde edilen kârların tamamını mal sahiplerine vereceklerdi.²³ Antlaşmaya razı olan kabile ve ülkeler, Mekkelilerin kendi ürettikleri veya satışını yaptıkları malları aracısız, doğrudan onlardan aldıkları için daha ucuza temin etmiş olacaklardı.²⁴ Böylece bir yandan bu kabileler ticaret yolculuklarının zorluklarından kurtulup oturdukları yerde kazanç sağlarken diğer yandan Kureyş'in dış ticaretini güvence altına almış olacaklardı. Arap kabileleriyle yapılan bu antlaşmalar, karşılıklı yardım ve koruma mükellefiyetleri getirmeyip, aksine o güne kadar bilinmeyen bir usul olan müşterek ticari çıkarlar esasına dayanıyordu. Zira bu işbirliği neticesinde daha istikrarlı kârlara nail olacakları gibi Mekke'ye korkusuzca girecekler ve itibar görecektir.²⁵

Hâşim ve kardeşleri tarafından Îlâf vasıtasıyla elde edilen ticari imtiyazlar Kureyşlilerin ticari ilişkilerinin sadece Mekke ile sınırlı kalmamasına, dışa açılmalarıyla da zenginleşmelerine ve bölgede itibarlarının daha da artmasına vesile oldu. Nitekim bu konu bir Kur'ân suresinde açıkça anlatılmıştır.²⁶

Îlâf ile elde edilen imtiyazlarla Kureyşliler yaz ve kış (rihlete's-şitâi ve's-sayfi) mevsimlerinde uzak bölgelere ticaret için kervanlar düzenlemeye ve bu sayede sosyo-ekonomik alanlarda gelişmeye başladılar.²⁷ Yabancı kabile ve ülkelere yönelik yapılan bu ticari seyahatler, Kureyşlilerin maddi yönden olduğu kadar kültürel yönden de ilerlemelerine yol açtı.²⁸

4-Hilfu'l-Fudûl'un Kurulması

Îlâf ile dış ticarete de geniş bir açılım yapan Kureyşliler, hem iç hem de dış ticaretin daha sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi, Mekkeliler olan ya da Mekke dışından gelen tâcirlerin, ticaretlerinde haksızlığa uğramamaları, kendilerini tehdit altında hissetmeksizin alış-verişlerini yapabilmeleri için de bir arayış içerisine girdiler.

Güçsüzlerin haklarına tecavüz olaylarının artış göstermesi, hatta civar bölge tacirleri ile ve bedevilerin, Mekke panayırlarına itimatlarının sarsılmaya başlaması üzerine Kureyş'in Benî Hâşim, Benî Zühre, ve Benî Esed kabilesi

²² İbn Sa'd, I, 72, 75; İbn Habîb, **Munammak**, s.42-43; Caetani, I, 257; Watt, s.36-37; Hamidullah, "Îlâf", **DİA**, XII, 63; a.mlf., **İslâm Peygamberi**, I, 32; H. İbrahim, I, 84; M. J. Kister, "Mekke İle İlgili Bazı Rivayetler", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, trc., Ali Aksu, sayı: VI/2, Sivas 2002, s.42; Kallek, s.406

²³ İbn Sa'd, I, 75; İbn Habîb, **Munammak**, s.43; Hamidullah, "Îlâf", **DİA**, XII, 63; Kallek, s.407.

²⁴ İbn Sa'd, I, 78.

²⁵ M. J. Kister, "Makka and Tamim (Aspects of their Relations)", **Jornal of the Economic and Social History of the Orient VIII**